

Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства

Лариса Лойко,

кандидат філософських наук,
керівник аналітичного центру
Асоціації національно-культурних
об'єднань України

У статті пропонуються методологічні підходи до узагальнення та систематизації різних форм громадських організацій етнічного спрямування в контексті з'ясування їх місця в інституціональній структурі громадянського суспільства.

Характерною ознакою сучасних демократичних суспільств є розгалужена мережа громадських неурядових організацій найрізноманітнішого спрямування. На майже одностайну думку політологів, громадські об'єднання як інститути громадянського суспільства виступають єдиною ланкою між суспільством і державною владою, вони є формою інституціоналізації розмаїтих суспільних інтересів та їх захисту на рівні публічно-правових відносин. З цієї точки зору ступінь поширення („щільності”) громадських об'єднань та рівень участі в них громадян може розглядатись як один з основних показників розвиненості громадянського суспільства, хоча, безумовно, не слід шукати якогось однакового для всіх країн математичного значення цього показника.

Питання сутності і типологізації громадських організацій розглядали Т. Базовкін і В. Кремень, О. Лісничук, Г. Новичков, О. Ярош та інші. Щодо громадських організацій національних меншин, то вони виступають, як правило, лише тлом досліджень політико-правових аспектів захисту прав національних меншин (О. Антонюк, Н. Беліцер, В. Никитюк, Ю. Римаренко, М. Шульга, Л. Шкляр) та етнонаціональних відносин в Україні (В. Євтух, В. Котигоренко, І. Кресіна, О. Майборода, Р. Чілачава).

Виходячи з цього, можна розглядати проблему типологізації громадських організацій національних меншин та визначення їх місця і ролі у формуванні громадянського суспільства в Україні актуальною і

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

недостатньо розробленою.

Метою цієї статті є вироблення методологічних підходів до узагальнення і систематизації різних форм громадських організацій етнічного спрямування в контексті з'ясування їх місця в інституціональній структурі громадянського суспільства.

Слід зважити на те, що поняття „громадянське суспільство” взагалі дуже часто пов'язується з тим, що визначається в політології як „третій сектор”, тобто недержавними і неекономічними громадськими структурами. У визначеннях ООН є чіткі критерії, що дозволяють віднести ту чи іншу структуру саме до цього „третього сектора”. Це п'ять критеріїв, кожен з яких має бути в наявності. По-перше, йдеться про організовану структуру – самостійну організацію, яка має статут, організаційні структури, певні напрями роботи, цілі тощо. По-друге – приватний характер, тобто інституціональне відокремлення від держави. Такі організації мають бути в структурному, управлінському і кадровому відношенні відокремленими від будь-яких державних органів, установ, організацій і не повинні виконувати функцій державного суверенітету (які їм, зокрема, могла б делегувати держава). По-третє – автономність, тобто самостійність в управлінні, непідконтрольність ані державі, ані комерційним структурам. Четвертий критерій – неприбутковість. Це не означає заборону на комерційну діяльність взагалі, але весь прибуток має інвестуватись на досягнення статутних цілей. І, нарешті, добровільність [див.: 2].

Б. Хлебников критикує такий підхід за жорсткість і водночас розпливчастість окремих ознак [2]. Тут, зокрема, не враховуються організаційно недооформлені або тимчасові структури, не чітко формулюється поняття неприбутковості тощо. І взагалі підхід, який суворо розрізняє політичну, економічну, соціальну (соціетарну) сферу, є непродуктивним. Адже в сучасному суспільстві ці сфери взаємопроникні. Зокрема, соціетарна сфера, тобто сфера всіх організацій, всіх форм кооперації, взаємодії, проникла всюди і переросла в приватні кланові, пізніше клієнталістські, родинні та мережеві зв'язки. Це характерно і для політичного життя, оскільки йому тепер притаманні всі форми соціетарності – від неформальних мереж через соціальні рухи, політичні партії і, нарешті, формалізовані державні структури.

Принагідно не можна не відзначити, що існування громадських організацій цілком можливе й за умов несформованості громадянського суспільства. У цьому випадку громадська ініціатива прямо чи опосередковано ініціюється державною владою і, відповідно, громадські об'єднання (та навіть і трудові колективи, як це було закріплено в Конституції СРСР) включаються в політичну систему в якості „гвинтиків” партійно-державного механізму. Безперечно, за своєю сутністю подібні об'єднання дуже відрізняються від об'єднань громадянського суспільства,

хоча не можна відкидати й можливості їх поступової трансформації. Принаймні, можливість існування подібних перехідних форм слід враховувати при аналізі мережі громадських інституцій так званих перехідних суспільств, до яких належить нині й Україна.

Класифікація громадських організацій етнічного спрямування ускладнюється ще й тим, що соціальні інтереси, а, відповідно, і форми самоорганізації етносів відрізняються великою специфікою. Часто етноси мають традиційні форми організації (родового, релігійного, традиційно-правового та іншого характеру), які спроможні пристосовуватися до існуючих правових реалій, тобто набувати офіційного організаційного статусу, зберігаючи при цьому специфічні назви, а головне – специфіку своєї внутрішньої природи, хоча можуть залишатись і неформальними структурами, зберігаючи проте великий вплив на членів етнічної групи.

Етнічні спільноти як суб'єкти соціально-політичних відносин, як носії соціальних інтересів мають виразну специфіку, що позначається, зокрема, на характері тих інституцій, які представляють їх інтереси. Добре відомо, що етнічні спільноти є традиційною формою існування людського суспільства, при цьому вони поставали чи не провідними суб'єктами державотворення протягом багатьох віків. Разом з тим, етнічність виступає смислоутворюючим чинником формування дуже різних недержавних культурно-організаційних інститутів, в яких уособлюється етнічний характер, ментальність і традиції народів. Виникнення цих інституцій зовсім не обумовлене формуванням сучасного громадянського суспільства та його організаційними інфраструктурами – навпаки, їх існування пов'язане скоріше з тим етапом, що характеризується в соціології та філософії історії як традиційне суспільство. Йдеться про різноманітні інститути традиційного (звичаєвого) права, форми релігійних спільнот, господарські і побутові утворення взаємної допомоги та інші ланки мікросоціальності. Як правило, у своєму первинному покликанні ці соціальні інституції мають різне і цілком конкретне призначення, пов'язане із задоволенням релігійних, культурних, правових, економічних та інших потреб. Але одночасно в поліетнічних суспільствах вони можуть ставати тими механізмами, які формують, захищають та реалізують інтереси збереження етнічної самобутності. Досить згадати історію єврейської діаспори, яка бере початок з вавілонського полону, у якій дуже рано сформувались традиційні єврейські інститути (синагога, кагала), що протягом багатьох століть забезпечують збереження єврейської релігійно-культурної ідентичності.

Зазначимо, що діаспора розглядається в етнополітології як форма адаптації мігрантів до соціального і культурного середовища суспільства, котре приймає мігрантів. Найважливішим показником такого способу життя є якраз наявність економічних і соціальних інститутів

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

(кооперативів, підприємств, культурно-просвітницьких і релігійних організацій та установ), які обслуговують специфічні потреби етнічної громади і забезпечують її максимальну стійкість щодо зовнішніх впливів [9, с. 38]. Діаспорна форма життя провокує інституалізацію етнічних інтересів незалежно від того, який характер має суспільство, що приймає мігрантів.

Отже, хоча предметом нашого зацікавлення є, в першу чергу, громадські організації національних меншин, які вписуються в структуру сучасного громадянського суспільства, не зважати на традиційні форми етнічної самоорганізації, звичайно, не можна. Тим більше, що ці форми так чи інакше відбиваються на характеристичних особливостях громадянських організацій етнічного спрямування. Все це необхідно враховувати, коли намагаємося вписати ці останні в якусь схематичну сітку типології громадських організацій. Адже просто виокремити організації національного спрямування поруч, скажімо, з організаціями демографічного, професійного, наукового чи спортивного характеру виявляється недостатнім, – зрештою, самі демографічні, професійні, наукові, спортивні організації (так само, до речі, як і політичні партії) можуть мати етнічне забарвлення, а організації національних меншин, у свою чергу, можуть виразно розрізнятися за своєю переважаючою політичною орієнтацією.

Отже, класифікація етнічних організацій повинна будуватись у двох площинах: по-перше, крізь призму загальної класифікації організацій громадянського суспільства, і, зокрема, громадських організацій; по-друге – як класифікація власне етнічних інституцій з точки зору характеру їх відповідності традиційному чи громадянському суспільству, рівню політизованості, етатизації чи релігійності, організаційних форм та переважаючих інтересів.

Громадські організації – це формалізовані самодіяльні (неурядові) неприбуткові об'єднання громадян, спрямовані на реалізацію різноманітних колективних інтересів і захист колективних прав. У такому широкому значенні до розряду громадських організацій потрапляють досить різні за суттю інституції – політичні партії, власне громадські організації, організації за інтересами, благодійні фонди тощо. Вочевидь, ці групи організацій необхідно розглядати окремо, хоча, з іншого боку, не можна не бачити їх спільної сутності як організацій громадянського суспільства.

Зазначимо в цьому зв'язку, що Закон України „Про об'єднання громадян” (1992 р.) вважає таким об'єднанням „добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод” (ст. 1). Під це визначення підводяться як політичні партії, так і громадські організації. Громадською організацією у вузькому сенсі закон вважає „об'єднання громадян для задоволення та

захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів” (ст. 3). Крім цього, існують професійні спілки, релігійні, кооперативні організації; об’єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради й комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об’єднання громадян. Все це розмаїття загалом підпадає під категорію об’єднань громадян (хоча, в силу їх специфіки, у правовому відношенні їх діяльність регулюється різними законами).

Слід зазначити, що детальна класифікація громадських об’єднань в політологічній науці практично не розроблена – на відміну, скажімо, від класифікації політичних партій (щоправда, і в останньому питанні існує значна розбіжність думок). Пояснити це можна, з одного боку, величезною розмаїттю цих інститутів громадського життя як всередині країн, так, особливо, між різними країнами. Скажімо, існує значна різниця між американською практикою, яка ґрунтується на принципах плюралізму і визначена історично тим, що нові жителі американських штатів були об’єктивно змушені об’єднуватися в асоціації для досягнення як абстрактних політичних, так і щоденних практичних цілей поза будь-яким впливом або контролем держави, і це виробило певні навички самоорганізації для вирішення політичних і суспільних питань; і європейською корпоративістською чи неокорпоративістською практикою, яка визнає більшу роль держави як регулятора соціальних відносин [1]. З іншого боку, причиною може бути їх менша порівняно з політичними партіями задіяність у політичному житті, що, природно, не стимулює увагу до них з боку політологів. Специфічним моментом є також те, що в нашій країні характер і статус цих організацій принципово змінюється останніми роками, але ця зміна (тобто перетворення одержавлених суспільних організацій на організації громадянського суспільства) ще далеко недостатньо усвідомлюється навіть самими практиками цього процесу і не отримала ще достатнього теоретичного обґрунтування. Відзначимо й таке: в існуючих класифікаціях громадських об’єднань організації етнічного характеру згадуються не завжди, а якщо й згадуються, то якимось дуже неохоче. Як приклад, можна навести класифікацію, котру подає один з підручників політології, де національно-культурні організації потрапили чомусь до „об’єднань молоді (!), предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми” [8, с. 290].

Класифікація громадських об’єднань можлива за кількома критеріями. 1) За рівнем політизованості чи місцем у політичній системі (політичні партії, громадсько-політичні організації, громадські організації за інтересами). 2) За рівнем комерціалізації (некомерційні та неприбуткові

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

організації, благодійні фонди, кооперативи). 3) За характером організованості (партії, рухи, організації). 4) За ступенем ієрархії (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації; первинні організації чи їх об'єднання, асоціації). 5) За напрямом діяльності, сферою інтересів (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо). 6) За рівнем стабільності (постійно діючі або тимчасові).

Отже, класифікуючи громадські організації, слід передусім визначитися з їх системним рівнем, тобто їх місцем у політичній (економічній, соціальній) системі суспільства. Очевидно, що органи місцевого самоврядування, політичні партії і громадські організації за інтересами є трьома суттєво різними формами громадської самодіяльності, які містяться на окремих щаблях суспільно-політичної ієрархії (мають різний політико-правовий статус, функції і завдання). Доволі специфічними постають також професійні спілки, релігійні організації, комерційні фонди чи кооперативи. Кожна з цих груп громадських об'єднань пов'язана з досить суттєвою і водночас відносно самостійною сферою суспільних відносин – соціальною, економічною, релігійною, чим визначається їх особлива історія, роль та інституційна форма.

Отже, керуючись структурним підходом, можна говорити про наступні форми представництва етнічних інтересів. По-перше, це органи самоврядування. Йдеться, очевидно, про найбільш політизовану та інкорпоровану в структуру державної влади форму репрезентації етнічності. Втім, характер співвідношення національного самоврядування і державної влади може бути різним. Тільки на прикладі української історії можна розрізнити принаймні три варіанти такого співіснування: національно-територіальна автономія як елемент територіально-політичного устрою держави (національні сільради, райони чи навіть суб'єкти федерації); органи представництва національно-культурної або національно-персональної автономії (наприклад, Національні Збори та Національна Рада – за законом УНР про національно-персональну автономію), які існують у межах конституційно-правового поля („Органи Національного Союзу” характеризувались у ст. 9 згаданого закону як „органи державні” [див.: 4, с. 132]); нарешті, самочинні органи національного самоврядування, які тією чи іншою мірою конфліктують з існуючою державно-політичною структурою, не будучи визнаними офіційно (наприклад, Курултай та Меджліс кримськотатарського народу).

Другою формою етнічного представництва є національні політичні партії. Їх формування та діяльність є яскравим проявом процесу політизації етнічності, в якому дослідники виділяють три основні етапи: а) набуття політичної свідомості; б) політична мобілізація; в) вихід на політичну арену [5, с. 13]. Безперечно, існування національних політичних партій (підкріплене, як правило, ідеологічно, тобто сформованою

націоналістичною ідеологією) само по собі означає наявність вагомого конфліктогенного потенціалу в поліетнічному суспільстві. Актуалізована національна ідея, яка отримує партійно-політичний механізм регенерації, не може не тяжіти до більш чи менш радикальної вимоги самовизначення. Отже, національні політичні партії можуть бути суворим викликом і випробуванням для демократичного громадянського суспільства з точки зору потенційної загрози його розколу. Правовим механізмом запобігання такому розвитку може бути обмеження діяльності політичних партій, спрямованої на „порушення суверенітету і територіальної цілісності держави., розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі” (Конституція України, Ст. 37). Зазначимо також, що закон України „Про політичні партії в Україні” (2001 р.) фактично спрямований на формування партійної системи єдиної української політичної нації, адже передбачає створення партій тільки із всеукраїнським статусом і розглядає партію як „добровільне об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку” (ст. 2). Разом з тим, це не заважає нинішнім вітчизняним політичним партіям в переважній більшості виступати як видовій ланці найвпливовіших на сьогодні центрів політичної сили – регіональних груп інтересів, і перспектива інтеграції регіональних груп з етнічними таїть серйозну небезпеку дезінтеграції політичного простору України [див.: 6, с. 44]. Реальна небезпека такої дезінтеграції була відчутна, зокрема, під час „северодонецької” реакції на події „помаранчевої революції”.

По-третє, репрезентація етнічних інтересів може відбуватись у формі неполітичних громадських організацій національних меншин – національно-культурних товариств, земляцтв, спілок, громад тощо. Спрямованість діяльності таких організацій може бути досить різною, хоча переважаючою є культурницька. І це цілком зрозуміло, адже саме в галузі культури в першу чергу відбувається актуалізація етнічного інтересу. Відповідно, подібні організації, як правило, тісно пов’язані з різними національними культурними та освітніми установами (художніми колективами, національними навчальними закладами, органами преси тощо).

При класифікації громадських об’єднань слід брати до уваги і їх місцевий, регіональний або загальнодержавний статус. Практика знає не тільки моноетнічні об’єднання регіонального чи загальнодержавного рівня, які включають „первинні” осередки, але й об’єднання (спілки) національно-культурних товариств, до яких входять організації, що репрезентують інтереси різних національностей. Такі об’єднання (наприклад, Асоціація національно-культурних об’єднань України), здійснюють, у першу чергу, координацію діяльності громадських організацій національних меншин та представляють їх інтереси на загальнодержавному рівні.

Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства

Лариса Лойко

Громадські організації – це об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних та інших спільних інтересів. Формально вони не є складовими частинами політичної системи, але оскільки виражають соціально значущі інтереси (це, перш за все, профспілки, об'єднання підприємців, жінок, ветеранів, молоді тощо), то вони набувають певної політичної ролі. Інша справа, якщо організації задовольняють приватні інтереси громадян – такі, зазвичай, зовсім не втручаються у політику (товариства філателістів, мисливців, рибалок тощо).

До громадсько-політичних організацій належать також і рухи, тобто широкі об'єднання громадян різних політичних переконань, спрямовані на досягнення конкретної мети або вирішення конкретної суспільно-політичної проблеми. Від політичних партій вони відрізняються тим, що не мають розгорнутих ідейно спрямованих програм; нефіксованим членством або дозволом подвійного членства; короткочасністю існування; не мають організаційних структур або ці структури аморфні; віддають перевагу тискові на владу, а не прямій участі у владі. Національні рухи – важливий компонент етнополітичної ситуації. Під їх впливом точиться політична боротьба за владу, формуються певні міжетнічні відносини, здійснюється консолідація суспільства або його дезінтеграція (Саюдіс, Крунх, Народний рух України, Пам'ять). Тут необхідно зазначити, що характер інституціалізації етносу залежить, безумовно, від його статусу, тобто місця, яке посідає етнос у певному суспільстві, в системі взаємовідносин [див.: 7, с. 28]. Розрізняють такі види статусу, як демографічний, культурний, правовий, соціально-психологічний та інші. Низький статус обумовлює психологічну вразливість етносу. На цьому ґрунті й виникають масові рухи, які серйозно дестабілізують життя держави, призводять до етнічних конфліктів [див.: 9, с. 17].

Кореспондентним поняттю „громадські організації” є також широко вживане в політології поняття „групи інтересів”. Щоправда, однозначності в застосуванні цього поняття немає, але досить часто воно розглядається як таке, що вказує на політичний вимір громадських об'єднань. Іншими словами, групи інтересів визначаються як добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їх інтересів у відносинах з різними політичними інститутами, насамперед з державою. Різні спільноти та їх об'єднання проявляють себе як групи інтересів тоді, коли їхні інтереси виявляються як конкретні вимоги в політичній сфері. Іншими словами, громадські організації функціонують як групи інтересів тоді, коли вирішують або суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з державою. Отже, вони мають (можуть мати) політичний вимір, хоча здебільш не є суто політичними об'єднаннями, тобто політичними партіями. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять за мету оволодіння

державною владою, а обмежуються лише впливом на неї.

Отже, класичні групи інтересів зорієнтовані впливати на владу, а не володіти нею. Вважається, що в умовах демократично організованого політичного процесу такі групи відіграють хоч і важливу, але все ж тільки допоміжну роль. Проте класичні функції подібних груп значно видозмінюються в умовах посткомуністичної „децентрованої політики”, коли інститути громадянського суспільства ще дуже кволі, їх впливи на владу не інституційовані через партійне представництво. В цих умовах групи, сформовані за інтересами, можуть перебирати на себе роль основного виразника інтересів суспільних сегментів і виступити головними претендентами на владу.

Групи інтересів розрізняються за своєю соціальною основою, сферами діяльності, організаційною побудовою, цілями, методами й засобами діяльності, отже, можуть поділятися за різними ознаками. Німецький політолог У. фон Алеман запропонував типологію груп інтересів залежно від п'яти різних суспільних сфер діяльності.

1. Організовані інтереси в економічній сфері та у сфері праці: підприємницькі об'єднання і об'єднання самостійних категорій працівників; профспілки; споживчі спілки.

2. Організовані інтереси в соціальній сфері: об'єднання захисту соціальних прав (на зразок товариства сліпих); об'єднання соціальних досягнень (наприклад, благодійні громадські спілки та заклади); групи самопомоги (анонімних алкоголіків тощо).

3. Організовані інтереси у сфері дозвілля й відпочинку: спортивні спілки та об'єднання; гуртки для спілкування і реалізації хобі.

4. Організовані інтереси у сфері релігії, науки і культури: церкви, секти; наукові асоціації; загальноосвітні гуртки, мистецькі клуби.

5. Організовані інтереси в суспільно-політичній сфері: духовні, етнічні, правозахисні об'єднання; громадсько-політичні об'єднання (екологічні, за роззброєння, емансипацію жінок тощо) [3, с. 166].

Слід було б розрізнити також громадські об'єднання з точки зору характеру мотивів їх утворення. Йдеться про те, що суто психологічно (суб'єктивно) організація може виконувати роль або інструменту досягнення певних інтересів, або форми ідентифікації. Суб'єктивність цього моменту визначає те, що одні й ті ж організації для одних людей можуть бути інструментом реалізації інтересів (особистісних, які зовсім не обов'язково співпадають із задекларованими соціальними цілями цих організацій), а для інших – формою ідентифікації, яка сприймається зрештою як гарант реалізації інтересів, але сприймається пасивно. Отже, таке розрізнення певною мірою корелюється із ступенем інтенсивності участі різних людей у відповідних об'єднаннях. Однак існує й об'єктивна компонента цього критерію. Скажімо, в організаціях типу земляцтв або професійних спілок критерієм участі є саме належність до певної категорії

**Типологічне позиціювання національних організацій
в інституціональній структурі громадянського суспільства**

Лариса Лойко

людей („цеховий принцип”), тоді як в аматорських або неформальних об'єднаннях, громадських рухах визначальним критерієм стає особиста зацікавленість людини (чи то у власному хобі, чи то в якійсь конкретній суспільній справі – можна позначити це як „принцип інтересу”).

Громадські об'єднання етнічного спрямування за своєю суттю мають тяжіти до типу організацій, побудованих за „цеховою” ознакою, а не за ознакою „інтересу”. Етнічна приналежність є не тимчасовою, а постійною, хоча досить часто латентною, отже формування і реалізація певного інтересу є тут вторинним актом після акту ідентифікації.

Отже, типологізація громадських організацій етнічних меншин потребує врахування багатьох ознак і критеріїв. Можна сказати, що загалом інституціональна структура етнічності є амбівалентною щодо інституціональної структури громадянського суспільства, хоча може цілком логічно в неї вписуватись. Різні форми етнічних організацій віддзеркалюють різний статус етносів та різні соціально-етнічні інтереси. Зрештою, етнічні організації є тими групами інтересів, які потенційно дуже легко здатні політизуватись і тому їх інкорпорація в єдине поліетнічне громадянське суспільство є одним з головних завдань державної етнополітики.

Література:

1. **Боренько Я.** Плюралізм як основна риса американської системи груп інтересу // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4.
2. Гражданское общество: в поисках определения. Беседа с Борисом Хлебниковым и Владимиром Якимцом // <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/grazh.htm>
3. Группы интересов // Полит. исследования. – 1992. – № 5 – 6.
4. **Євтух В. Б.** Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: Фенікс, 1997.
5. **Картунов О.** Політизація етнічності: характер, умови, результати // Наукові записки: Збірник. – Випуск 6. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – С. 12 – 20.
6. **Лісничук О.** Групи інтересів в етнополітичному процесі: спроба інтерпретації // Наукові записки: Збірник. – Випуск 6. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, 1999. – С. 41 – 51.
7. **Марченко Г. И.** Этнос как объект и субъект политики: социальные основы национальной политики // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. – 1997. – №5.
8. **Новічков Г. В.** Громадські об'єднання і рухи // Політологія: Підручник / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., перероб і доп. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – С. 286 – 295.
9. **Тураев В. А.** Этнополитология: Учеб. пособие. – М.: Логос, 2004.